

onderwerp het harde hart
datum april 2020

voor kerkgangers Damsterboord
van Jan Wilts

inleiding

Een cliffhanger, zo noemde één van onze kerkgangers het slot van de preek van 8 maart. Daar beloofde ik een volgende keer in te gaan op een vers uit de Bijbel waarvan we boos kunnen worden of met onbegrip het hoofd kunnen afwenden. Het is het vers waarin staat dat God het hart van de Farao verhardt.

Dat vers staat in het Bijbelboek Exodus. Dat stond (en staat) op het leesrooster voor zondag. We waren bij hoofdstuk 4 aangekomen over Tsippora, de vrouw van Mozes die op een cruciaal moment de hele onderneming van God en Mozes redt. Ik meende voor de preek een paar bladzijden uit haar dagboek gevonden te hebben.

Maar toen werd het zondag 15 maart. En toen liep alles anders. Geen stevige preek, maar een korte overdenking die beter bij een on-line-ochtendgebed past. De lezingen uit Exodus hebben we sindsdien losgelaten. Ik had me erop verheugd, ik hoop dat ze later een keer aan bod kunnen komen.

Ik ben mijn belofte dus niet nagekomen. Met dit essay wil ik dat alsnog doen: ingaan op “God die het hart van de Farao verhardt”. Het vervolg is zo ingedeeld:

1. waar komen de passages “God die het hart van de Farao verhardt” voor?
2. hoe kunnen we deze passages horen?

God die het hart van de Farao verhardt

Exodus, het tweede Bijbelboek, vertelt hoe een tot slaaf gemaakt volk, Israël, bevrijd wordt uit de tirannie van de dictator van Egypte, de Farao. Mozes, een joodse jongen die grootgebracht wordt aan het Egyptisch hof, zal zijn volk uit Egypte leiden. Hij doet dat omdat God hem daartoe roept. Maar God lijkt zichzelf tegen te werken. De Farao die het volk zal moeten laten gaan, stelt alles in het werk om dit te verhinderen. De slagen waarmee Egypte getroffen wordt, kikvorsplagen, sprinkhaanplagen, een rivier die verandert in bloed, steekvliegen, pest, sterfte, kunnen de dictator niet vermurwen. God lijkt hem daartoe te stimuleren door Farao's hart hard als beton te maken.

Wat wil God nu?

Eigenlijk is het niet één vers, maar zijn het aantal Bijbelverzen die benoemen dat God het hart van de Farao verhardt. Ik zal ze hieronder noemen. Aan te raden is de passages (ook) in de vorige Bijbelvertaling te lezen (die van 1951), u komt dan in elk geval het kenmerkende woord “hart” tegen.

Hier volgen de passages:

[4,21 en 7,3]

De eerste keer dat over het verharde hart te lezen is, is in hoofdstuk 4, vers 21. Dat is in het gedeelte over Tsippora dat 8 maart aan de orde was. Het laat zich lezen als een samenvattende vooruitblik op wat volgt. Dat geldt ook voor 7,3.

[7,13.22; 8,11.15.28]

Deze vijf vermeldingen staan bij de eerste vijf plagen. Wat in deze vermeldingen over Farao's hart - soms geformuleerd met een woord dat verzwarend betekent, soms met een woord dat verharding betekent - ontbreekt, is dat God degene is die de verharding bewerkstelligt. In deze eerste vijf specifieke vermeldingen is het de Farao zelf die zijn hart verhardt.

[9,12; 10,1.20.27; 11,10]

In deze tweede serie van vijf vermeldingen bij de volgende vijf plagen wordt de Eeuwige (HEER) genoemd als degene die Farao's hart verhardt.

Samenvattend kunnen we zeggen dat het verharderen van Farao's hart een proces is dat zich stap voor stap ontwikkelt. Het gaat niet buiten hem om, het begint bij hemzelf en God voegt zich erbij.

Hoe kunnen we deze passages horen?

Om deze vraag te beantwoorden, ga ik te rade bij het boek van rabbijn Jonathan Sacks, “Exodus, boek van bevrijding” (in het maartnummer van Rotonde kort door mij besproken - ik voeg de bespreking hieronder toe *). En Sacks gaat als goede rabbijn weer te rade bij de oude joodse uitleggers. Hij noemt onder anderen Albo (1380-1444) en Sforno (1475-1555). Zij wijzen erop dat de plagen Farao onder druk zetten om Israël te laten gaan. Als hij Israël dan zal laten gaan, is het geen vrije beslissing meer, immers: hij handelt onder druk. Maar als zijn harde hart hem koppig bij zijn weigering houdt, dan dwingt de plaag hem niet en houdt hij ruimte om een vrije keus te maken en te handelen vanuit “omkeer”. Hij zal dan zelf zijn hart moeten verzachten.

Dit kan op ons overkomen als een wat gezochte redenering. Het helpt als we bedenken dat de vraag van deze oude uitleggers niet is: “wat is er precies gebeurd?” Maar dat hun vraag is: “in hoeverre behoedt God de menselijke vrijheid?” Daar is het hen om te doen. Hun antwoord is: niet waar mensen dwang ervaren, ervaren ze God, maar waar mensen tot het einde toe de vrijheid ervaren om het goede te kiezen, ervaren ze God. Waar mensen aangesproken worden om hun grillige wil aan het goede te geven, daar wenkt God.

In deze opvattingen is God niet zozeer een machthebber die van alles regelt, maar is God (verborgen) werkzaam als stem, als inzicht, als liefde, als gift, als gast, als genade om mensen de goede kant op te lokken. We kunnen dan proberen om vanuit dat 'godsbeeld' van God die verborgen werkzaam is, bij deze lastige teksten te vragen: waar kunnen we in deze teksten die verborgen werkzaamheid speuren. Albo en Sforno geven daar hun antwoorden op.

We kunnen daarbij bedenken dat het eigene van de Bijbel is dat die waarheid niet in een paar stevige stellingen bewaard wordt, maar in verhalen. En dat die verhalen de hoorder niet in de eerste plaats iets willen vertellen over wat daar en toen gebeurde, maar uit willen dagen: en jij, waar sta jij?

Jonathan Sacks citeert ook nog een andere uitleg. Die komt uit de Talmoed. Dat is de vroegmiddeleeuwse rabbijnse uitlegverzameling van de tora. In de Talmoed staat de volgende passage:

Rav Assi zei: eerst is de kwade neiging zo zwak als spinrag, maar uiteindelijk dik als karrentouw.

Rava zei: eerst wordt de kwade neiging 'reiziger' genoemd, dan 'gast' en uiteindelijk een 'meester'.

Onze wil is meerkoppig. Mensen kennen kwade en goede neigingen. Bij de Farao - als bij de dictators van onze tijd - wordt de kwade neiging een 'meester'. Hij verliest zijn vrijheid, kan alleen het kwade gehoorzamen, hij is slaaf van zijn eigen kwade wil. Tot schade van velen. Dictators vernietigen mens en volk.

Rav Assi en Rava wijzen dus op een ander punt: hoe een mens zijn vrijheid kan verspelen door achteloosheid en honger naar meer. Albo en Sforno houden nog lang de hoop dat de Farao tot omkeer komt, voor Rav Assi en Rava lijkt dat moment voorbij. Maar allemaal erkennen ze dat er een fase is waarin dat (nog) kan: dat de Farao tot omkeer komt. En ook dat er een moment komt waarop dat niet meer gebeurt.

Dat is het kernpunt: een mens is een volwassen schepsel dat lang de kans krijgt en in staat is van een heilloze weg te keren. Diezelfde mens is ook in staat de kans om in vrijheid daarvan te keren, te verspelen. Geloven is een oefening om dat onder ogen te zien, een oefening die blijvend nodig is voor wie mens is.

We kunnen daar nog een ander inzicht aan toe voegen. Een inzicht dat zowel in de rabbijnse theologie als de middeleeuwse christelijke theologie als in de godsdienstwijsbegeerte van onze tijd een rol speelt. Dat is het inzicht dat God zich verbergt.

Leven met een verborgen God vraagt des te meer van mensen om te leven uit geloof, hoop en liefde en om de roep die in de Bijbel klinkt om het goede te kiezen, waar te maken. Het is aan God zelf om zich te laten zien of verborgen te houden. Niemand, geen Farao en geen Mozes heeft hem in de broekzak. Overigens: ook voor Mozes is God 'vreemd'. En ook naar hem toe lijkt deze God zijn eigen plannen tegen te werken (4,24).

Afronding

We kunnen de Bijbel zo lezen/horen, dat we dat - het verharden van Farao's hart en het zich keren van God tegen Mozes - niet als "feit" zien en aanvaarden, maar dat we blijven bij onze aanvankelijke boosheid en onbegrip.

Wie zegt dat dat niet de bedoeling van deze passages is? En dat we dan van daaruit vragen wat ons te doen staat.

Tsippora deelt de speldenprik uit die de ballon dat God onwrikbaar zich tegen mensen keert, lek prikt. Het zijn maar een paar verzen waaruit zij naar voren komt (4,24-26). Het zijn onmisbare verzen. Zij, Mozes' buitenlandse vrouw, andersgelovige, doet wat gebeuren moet. Zij dwarsboomt de plannen die aan God toegeschreven worden (4,24). En zij doet dat omdat zij die God aan zijn eerdere belofte houdt van verbondenheid met mensen, van bevrijding.

Zij laat zien wat Mozes had moeten doen, zij is het voorbeeld voor wat de Farao staat te doen. Farao zal het niet waarmaken. Maar dat een mens - ook Farao - de vrijheid heeft om anders te kiezen, dat laat Tsippora zien. In háár doen is het dat God uit zijn verborgenheid treedt.

*** [uit de Rotonde van maart 2020]**

Exodus

Het tweede Bijbelboek heet Exodus. Het boek vertelt hoe het een volk van slaven door een lange woestijnreis de vrijheid in geleid wordt. Mozes en zijn broer Aäron leiden het volk op die tocht. Dat is Exodus.

Maar wanneer kunnen we dit horen? De Raad van Kerken in Nederland waarin onder meer de Rooms-Katholieke kerk en de Protestantse Kerk samenwerken, doet regelmatig voorstellen om in de zondagse vieringen alternatieve Bijbelgedeelten te lezen naast de bekende die op de jaarroosters van de kerken staan. Het voorstel is om in de periode van februari tot en met Pinksteren uit Exodus te lezen. Wie op zondag de oecumenische diensten bezoekt, zal er vast uit horen.

Horen is één ding. Het volgende wat het met de hoorder doet. Want de Bijbel is niet af. De Bijbel heeft ons hart nodig om tot spreken te kunnen komen, onze ontvankelijkheid om ín te dalen, onze doorgaande vragen en uitleg om ermee in dialoog te komen. Onze stem is nodig, maar nooit alleen, altijd samen met anderen die ons tegenspreken, vragen stellen, antwoorden, inspireren in dit proces wervelt Gods geest.

Eén van de mensen die mij met zijn uitleg raakt, is rabbijn Jonathan Sacks (1948). Hij was tot 2013 (orthodox) opperrabbijn van Engeland en is nu hoogleraar in onder meer New York en London. Wekelijks schrijft hij een kort essay bij het Bijbelgedeelte dat op sjabbat in de synagoge gelezen wordt. De essays die hij schreef over Exodus zijn gebundeld en in het Nederlands vertaald.

Rabbijn Sacks weet in deze essays telkens weer de zeggingskracht van oude verhalen te verbinden aan onze huidige maatschappelijke en ethische dilemma's. Ik besluit deze overweging met één ervan, die aansluit bij het Bijbelgedeelte dat aan de orde is in de oecumenische dienst van zondag 1 maart.

Op 1 maart horen we een beroemd gedeelte uit Exodus, namelijk Exodus 3, 1-18; Mozes die de naam van God hoort bij een brandend braambos. Daar staat (vers 6) dat Mozes niet naar God durfde het kijken. "Waarom niet?" vraagt Sacks.

Dan komt er een bijzonder antwoord. Dat gaat ongeveer zo 'wie de rechtvaardige God ziet, begrijpt die God- maar Mozes, Mozes is juist geconfronteerd met onrecht en tegen dat onrecht wil hij zich verzetten, dat verzet dat is wat hem tot mens maakt. Zou hij God zien, dan zou hij God in de ogen kunnen kijken. Dan zou hij begrijpen wat hij als mens niet kan en niet wil begrijpen: het raadsel van het kwaad. Zou Mozes het begrijpen, dan zou hij het accepteren en er niet meer tegen vechten en geen mens meer zijn. God weerhoudt Mozes ervan om naar hem te kijken, want deze God laat mensen ménsen zijn en doen wat alleen mensen kunnen doen ...'

Het essay eindigt zo: "God wil niet dat we het lijden van onschuldigen begrijpen, maar dat we vechten voor een wereld waarin de onschuldigen niet langer lijden. Daaraan wijdde Mozes zijn leven. Kunnen wij, als zijn leerlingen iets anders doen?"

[gegevens over het genoemde boek

** Jonathan Sacks, Exodus. Boek van de bevrijding. Middelburg (Skandalon) 2019; € 29.95*

** het boek is ook aangeschaft voor de bibliotheek in de Emmaüskerk*

** het citaat staat op blz. 51]*